

УДК 342.1 (410)

Р. А. Лідовець*кандидат юридичних наук,**завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін**(Національний університет "Острозька академія")*

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Для порівняно молодій українській державі, яка намагається досягти високих стандартів у всіх рівнях розвитку, вкрай важливим є врахування досвіду розвинених країн. Особливо це стосується процесу формування громадянського суспільства, як суспільства, у якому громадяни встановлюють пріоритети і напрями діяльності держави в цілому і її органів зокрема. Особливістю становлення громадянського суспільства України є інтенсивність цього процесу, можна навіть говорити про певне його форсування з боку держави, яке, на жаль, носить більше формальний характер, ніж створює відповідні наслідки. З огляду на це, вважаємо, буде корисним і таким, що має наукове значення, з'ясування закономірностей і етапів становлення громадянського суспільства Великобританії, як держави, що має довгу історію формування демократії та громадянського суспільства. Це наблизить вирішення такого ключового завдання сучасної правової науки як формування теоретичних засад громадянського суспільства в Україні.

В українській правовій науці питання становлення громадянського суспільства Великобританії практично не піднімається, тому в основу

дослідження покладені публікації закордонних науковців, зокрема М. Айзенштадт, М. Беккера, Л. Репіної.

Завданням дослідження є з'ясування основних етапів становлення громадянського суспільства Великобританії і відстеження закономірностей його розвитку.

Термін громадянське суспільство є багатограним і його можна трактувати з різних позицій, виокремлюючи ті параметри або сегменти, які мають для того, хто трактує, найбільш важливе значення. Історики, наприклад, розглядають зміст цього терміну в контексті історії країни як процес трансформації всіх сфер життя суспільства. У його основі лежить формування правової, громадянської, національної самосвідомості, становлення інститутів самоорганізації жителів країни, народження і функціонування політичних партій. Ступінь зрілості громадянського суспільства в найбільшій мірі проявляється у взаємодії суспільства і владних інститутів держави, здатності суспільства сформулювати свої судження про їх політику і висловити вимоги щодо її зміни, з одного боку. А з іншого – у здатності влади реагувати на них легітимним шляхом, враховувати при проведенні внутрішнього і зовнішнього політичного курсу настрої й інтереси різних верств суспільства і т. ін. За допомогою британської моделі громадянського суспільства можна проілюструвати основні етапи його становлення взагалі.

Процес переходу від патріархального суспільства до громадянського в Англії розпочався в передреволюційну епоху і полягав у зміні світогляду, заснованого на ієрархії особистісних зв'язків, уявленнях про безособові правові відносини. Ключову роль у цьому відіграла Англійська революція середини XVII ст. Однак інтенсивно становлення громадянського суспільства відбувалося протягом тривалого періоду Нового часу.

Комплекс законів конституційного характеру кінця XVII ст. став правовим фундаментом громадянського суспільства Британії. "Славна

революція" була не простим державним переворотом зі зміною монарха на троні. Вона означала встановлення в королівстві нового державно-політичного устрою – конституційної монархії. Принципи недоторканності особи заклав "Хабеас корпус акт". Закон про свободу віросповідання припинив релігійні переслідування представників інших конфесій, але при цьому підтвердив державний статус Англіканської церкви. Проголосивши свободу совісті, він разом з тим зберіг позбавлення громадянських і політичних прав іновірців. Відмова від цензури відбулася в 1690-і рр. Однак навряд чи можна говорити про повну свободу слова, що запанувала з тих пір. Преса існувала в досить жорстких рамках обмежень, які накладали на неї Ліцензійний акт і високі податки. Проте протягом наступного століття неухильно зростала кількість виданих в країні газет, збільшився їх тираж.

Названі вище закони стали фундаментом, юридичною базою громадянського суспільства, і разом з тим вони сприяли подальшому формуванню національної та правової самосвідомості. Важливу роль у цьому зіграла регулярна діяльність парламенту. З початку правління Вільгельма III дотримувалися терміни його повноважень і періодичність виборів. Парламентські інститути та процедури склалися ще в епоху Середньовіччя. З часу "Славної революції" зростала роль парламенту і кабінету міністрів при поступовому скороченні прерогатив корони. Правом голосу володіла незначна частина дорослого чоловічого населення (до 5%) – представники заможних верств міста і села. Але у зв'язку з тим, що вибори до парламенту здійснювалися шляхом відкритого голосування на площах, бути присутнім на них могло все населення округу, яке отримувало можливість познайомитися із сучасним політичним діалогом. А посилення боротьби торі і вігів за владу з кінця XVII ст. наповнювали мітинги новою політичною полемікою. Так жителі графства або міста включалися в обговорення політичних і державних проблем, до їхньої

думки апелювали газети і памфлети, які все частіше використовувалися у передвиборчій боротьбі.

Військові успіхи Британії, розширення її колоніальних володінь, які стимулювали патріотизм і створювали сприятливу для його розвитку атмосферу, після об'єднання Англії і Шотландії в 1707 р. призвели до зародження почуття національної ідентичності. Воно сприяло зміцненню лояльності до національного минулого і правлячої династії, а антикатолицизм, у свою чергу, сприяв єднанню англійців, шотландців і уельсців. Визначена національна ідентичність в середині XVIII ст. ставала важливим фундаментом формування суспільної свідомості, що в другій його половині виражалося через пресу і публічні дії.

Становлення публічної сфери або, іншими словами, суспільного життя, стало важливим наслідком економічного і соціального розвитку, зростання міст і міського населення, зародження середнього класу. Використовуваний сучасними істориками термін "публічна сфера" дозволяє підкреслити її відокремленість від світу державного та особистого. Як правило, вона розглядається як сфера спілкування міщан за межами їх будинків, для якої характерна більша відкритість і яка є продуктом тривалого розвитку середнього класу, національних держав і буржуазного суспільства, і разом з тим – важливим компонентом формування громадянського суспільства та нових форм інтелектуального спілкування. Народження публічної сфери історики нерідко пов'язують з критичними настроями щодо політики владних інститутів, які знаходили вираження в освіті громадських формувань [див.: 1; 2, с. 259-262].

Зростання кількості населення разом з промисловою революцією призвели до трансформації невеликих особистісно пов'язаних спільнот у суспільство масштабних міських поселень. При цьому неухильно зростала чисельність міського населення.

Покращення добробуту і технічні досягнення сприяли вивільненню часу, який представники середнього класу вважали за краще проводити поза своїм домом. Місцем зустрічей, обговорення поточних подій стали громадські заклади – клуби, кав'ярні, паби, таверни, а згодом і пересувні бібліотеки.

У XVIII ст. важливу роль у житті міста починають відігравати громадські організації (наукові, культурні, релігійні, просвітницькі та ін.). Вони мали різні назви (товариства, асоціації, ліги, клуби), різноманітні цілі, чисельність їх членів варіювалася від декількох десятків до декількох тисяч чоловік. Вони могли існувати на добровільні пожертвування або обов'язкові членські внески, розмір яких становив невелику, а то й досить значну суму. Для їх діяльності характерна відкритість, публічність. Крім них існували таємні професійні спілки та масонські організації. Так, вже в середині XVIII ст. у Лондоні нараховувалось від 40 до 50 типів товариств, а в кожному великому провінційному центрі – до 20. Нові форми міського спілкування виникали на базі існуючих корпоративних традицій – зустрічей, церемоній і обідів. Їх діяльність сприяла зміцненню у повсякденному житті демократичних прав: свободи слова, зібрань, звернення з петиціями до парламенту і до короля.

Аболіціоністський рух став важливим чинником становлення громадянського суспільства. У 1787 р. Г. Шарп, У. Уілберфорс і Т. Кларксон заснували Товариство за скасування работоргівлі. Слідом за столичною його організації виникли в провінції. Вони влаштовували лекції та виставки, видавали трактати, листівки, газети, організовували бойкоти колоніальної продукції, вирощеної за допомогою рабської праці, виступали з ініціативами в парламенті, направляли петиції. Заборона парламентом работоргівлі в 1807 р. стала першою вагомою перемогою громадської думки.

Практично одночасно розгортали діяльність політичні організації, які вдавалися до тих же методів із залучення громадської думки та вчинення тиску на парламент з метою здійснення реформи системи представництва в парламенті. Ця система склалася в середні віки, і в Новий час не відповідала економічній, політичній, соціальній реальностям. Прихильників рішучих змін стали називати радикалами. Боротьба радикалів за парламентську реформу проходила у вигляді масового руху, спрямованого на утвердження демократичних принципів. За свою довгу столітню історію він пережив підйоми і спади. В інтелектуальній сфері формувалася політична та економічна ідеології лібералізму. Новим явищем стали численні радикальні спільноти 1790-х рр. Їх засновували кравці, капелюшники, водопровідники та інші ремісники, тобто представники того прошарку міського населення, який не мав політичних прав.

В результаті, розвиток публічної сфери спричинив у 1780 – початку 1790-х рр. значну політизацію середнього класу, що стало важливим проявом і компонентом процесу становлення громадянського суспільства в Британії. Настільки висока соціальна активність в останні два десятиліття XVIII ст. стала свого роду показником змін, що відбувалися в суспільстві. Гасла американської Війни за незалежність і Французької революції відіграли роль своєрідного каталізатора, спрямувавши увагу на проблеми політичного характеру і, перш за все, на права людини.

Підвищення уваги городян до конституційних питань і державної політики викликало різко негативну реакцію правлячої еліти. Її настрої відображали як невдоволення обговоренням тих проблем, які були прерогативою дворянства, так і острах загрози революційного вибуху в країні. Нові закони, прийняті в терміновому порядку парламентом, заборонили громадські організації політичного характеру, що призвело до припинення їх діяльності і розпуску. Продовжували існувати

патерналістські, релігійні, культурні, наукові та інші об'єднання. Новою рисою початку XIX ст. стала поява асоціацій людей інтелектуальної праці і активізація виступів торговців з питань економічної політики уряду.

Отже, тривалий період в історії країни від "Славної революції" до завершення наполеонівських воєн, став важливим часом становлення громадянського суспільства, його суть і особливість полягали в прояві і зміцненні правової та громадянської самосвідомості. Важливим зрушенням у суспільній свідомості стала поява політичних організацій, які ставили завдання здійснення перетворень законним шляхом. Тим самим не тільки фактом свого існування, але й характером діяльності вони перетворювалися на важливий фактор становлення громадянського суспільства.

Наступний етап становлення громадянського суспільства відзначений посиленням політизації і безпрецедентною активністю суспільства. Для нього характерна активізація боротьби за парламентську реформу на рубежі 1820-1830-х рр. Створення політичних союзів і їх діяльність означали перехід громадських об'єднань на інший, більш високий, загальнонаціональний рівень, досягнутий колись лише аболіціоністами.

Радикальний рух пережив підйом у 1816-1819 рр. після прийнятих наприкінці XVIII ст. законів. Правлячі кола і в даному випадку, як у 1790-і рр., пішли на придушення руху. Репресивні закони істотно обмежили можливості проведення мітингів і права преси. Однак процеси, що відбувалися в суспільстві, висували на перший план необхідність зміни державної політики. У 1820-і рр. в уряді переважали прихильники поміркованих реформ, їх здійснення обмежило протекціонізм і розширило можливості ведення зовнішньої торгівлі. Завершило фазу перетворень на цьому етапі скасування значної частини обмежень прав сектантів (1828 р.) і католиків (1829 р.). Ці кроки мали значущі наслідки, що виявилися у подальшому зміцненні правового фундаменту суспільства, паралельно

йшло поступове скорочення сфери впливу державної Англіканської церкви.

Початком нового поживлення боротьби за парламентську реформу стали економічна криза, революція 1830 р. у Франції і створення в 1829 р. в Бірмінгемі Політичного союзу. Його засновники – робітники і підприємці – висунули помірну програму економічних і політичних перетворень. Слідом за Бірмінгемом політичні союзи з'явилися і в інших торгово-промислових центрах. Їх програми різнилися в формулюванні основних вимог. Серед найбільш важливих пунктів зазвичай називалися введення загального виборчого права для чоловіків (або тільки домовласників), таємне голосування, ліквідація "кишенькових" містечок. Рух за реформу, який охопив практично всю країну, був настільки масштабним, що уряд не наважився на його придушення. Кабінет вігів зумів подолати опір торі і провести закон про зміну системи представництва у 1832 р.

Було скорочено лише частину дрібних виборчих округів, уніфіковано виборчий ценз у місті і на селі, надано найбільшим торгово-промисловим центрам можливість обирати своїх представників до парламенту. Однак значення цієї реформи вийшло за рамки збільшення електорату. Вона стала відправною точкою реформування принципів корпоративного представництва, посилення впливу представницької палати в парламенті і більшості партії, яка перемогла на виборах при формуванні уряду.

Одночасно з демократичним рухом, що розгортався, активізували свою діяльність аболіціоністи, прихильники запровадження фабричного законодавства, а після проведення парламентської реформи – чартисти, прихильники вільної торгівлі (фрітрейдери) і інші [3, с. 138].

Безпрецедентний вибух соціальної активності 1830-1840-х рр. базувався на накопиченому досвіді, розвитку організаційних форм і ліберальної ідеології. Громадські рухи мали широкий соціальний склад.

Найбільш активну участь у них брав середній клас, при цьому публіцисти і журналісти нерідко ставали не просто учасниками, а й ідеологами рухів. Робітники, пов'язані як зі старим мануфактурним, так і з новим фабричним виробництвом, ремісники і дрібні крамарі склали основну рушійну силу рухів.

Всі рухи використовували в основному одні й ті ж прийоми і методи агітації, спрямовані на формування суспільної думки і створення тиску на парламент. Представники різних верств суспільства через лекції, мітинги, походи, підписання петицій залучалися до обговорення тих завдань, вирішення яких ставили перед собою керівники рухів.

У цей період з особливою силою проявилася подвійна функція преси – формування і відображення громадської думки. Участь у дозволених законом акціях сприяла зняттю соціальної напруженості, спрямовуючи невдоволення населення в правове русло. Відіграючи роль своєрідного клапана, що випускав пар, громадські рухи стримували обурення в рамках легального протесту, що, поряд з іншими причинами, дозволило Британії уникнути революційного вибуху.

Лекції, мітинги, кампанії зі збору підписів і преса з 1820-х рр. перетворюються на потужний засіб пропаганди ідей лібералізму. Аболіціоністи говорили про рівність всіх людей, радикали і чартисти вимагали політичної рівності, фрітрейдери відстоювали принципи економічної свободи, диссентери і католики – громадянської рівноправності. Проблеми розширення представництва народу в парламенті в тій чи іншій мірі порушувалися кожним рухом, який прагнув провести прихильників в палату громад, де вони могли б відстоювати свої інтереси, ініціюючи обговорення різних питань. Висувалися вимоги проведення конкретних реформ. Їх зміст, а згодом і проходження законопроектів у парламенті були предметом пильної уваги суспільства, темою обговорення на мітингах і в пресі.

Значення громадських рухів в соціально-політичній історії Великобританії виходило далеко за рамки "тиску ззовні" і не могло вимірюватися лише ефективністю впливу на правлячі кола. Воно полягало, насамперед, у становленні нових форм суспільних об'єднань національного характеру, створених для реформування статей законодавства, що не відповідали рівневі розвитку країни, при відсутності інших важелів впливу на правлячі кола. Виявляючи болючі місця застарілого законодавства, рухи змушували правлячі класи поступово, крок за кроком робити поступки, відмовлятися від своїх привілеїв і йти на компроміси. Тим самим суспільні рухи 1820-1840-х рр. стали могутнім фактором становлення громадянського суспільства й у той же час показником рівня його зрілості.

Законотворча діяльність парламенту в цей період була не менш важливою для становлення громадянського суспільства. У 1830-1840-х рр. були прийняті закони, спрямовані на злам інститутів старого порядку. А саме: було здійснено відмову від політики протекціонізму і відбулося затвердження принципів свободи торгівлі і невтручання держави в економічну діяльність; стало формуватись соціально-орієнтоване законодавство (введення фабричної інспекції, обмеження робочого часу для жінок і дітей, закон про санітарний стан міст та ін.). Необхідно також відзначити зміну принципів міського самоврядування, коли право голосу одержали всі власники будинків. Введення цивільної реєстрації шлюбу призвело до зміцнення свободи совісті в повсякденному житті і розширенню сфери цивільних прав.

В другій половині XIX ст. процес становлення громадянського суспільства проходив ще інтенсивніше. Потрібен був новий підйом радикального руху для проведення другої парламентської реформи, однак наступні перетворення були здійснені лібералами без тиску з боку суспільства. У результаті, за рахунок надання права голосу дорослому

чоловічому населенню розширився електорат, було введено таємне голосування. Наприкінці Першої світової війни політичні права одержали і жінки. Могутньою суспільною силою стали трейд-юніони (професійні союзи) і органи місцевого самоврядування.

З другої половини XIX ст. відбувалося формування Ліберальної і Консервативної партій, що міняли одна одну у владі. Їх, як і раніше, очолювали представники аристократичних кланів, однак істотно змінився склад рядових членів партій і парламентаріїв. Це були представники середнього класу, що одержали університетську освіту, які мали досвід суспільної або політичної роботи в низових організаціях. Створення Лейбористської партії на рубежі XIX-XX століть поклало початок самостійному представництву трудящих у парламенті. Таким чином, до початку Першої світової війни відстань між владою і суспільством істотно скоротилася. Незважаючи на майнову і соціальну нерівність, суспільство за допомогою різного роду об'єднань, преси, виборів і звернень до влади мало можливість заявляти про свої прагнення і вимоги.

Сучасний період розвитку громадянського суспільства у Великобританії характеризується суттєвою зміною акцентів. Так, на перший план громадські рухи виносять не політичні питання, не вплив на економічну політику, а проблеми, які зачіпають більш глобальні речі. Зокрема, набули поширення громадські організації, які спрямовують свою діяльність на охорону навколишнього природного середовища, акцентують увагу на проблемах глобального потепління, знищенні природних ресурсів, охорони тварин, проблемах гендерної нерівності і подібних. Це свідчить про те, що в суспільстві уже існує відлагоджена система впливу громадян на державу у сферах, які є більш насущними, а тому активна частина суспільства починає звертати увагу на проблеми, перераховані вище.

Таким чином, становлення громадянського суспільства і його інститутів у Британії носило чітко виражений еволюційний характер. Воно відбувалося в контексті формування правової і громадянської самосвідомості, розвитку громадського життя і політизації суспільства, від становлення невеликих об'єднань до масових національних організацій і рухів, що висували вимоги зміни політики правлячого класу і досягали поставлених завдань шляхом пропаганди своїх ідей, тиску на парламент і уряд. Укорінення правової і громадянської самосвідомості, залучення громадян у громадські організації і рухи, перетворення, що відбувалися за вимогою суспільства, дозволили Британії без революційних вибухів здійснювати демократизацію соціальної і політичної сфер.

З огляду на зроблені висновки і з метою порівняння викликає інтерес та є перспективним дослідження динаміки розвитку громадянського суспільства європейських демократичних розвинутих країн: Франції, ФРН та інших.

Список використаних джерел

1. Becker M. The emergence of Civil Society in the Eighteenth Century: A Privileged Moment in the history of England, Scotland and France/ M. Becker. – Bloomington : Indiana university press, 1994.–169 с.
2. Репина Л. П. "Новая историческая наука" и социальная история / Л. П. Репина, Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории.– М. : ИВИ, 1998.– 282 с.
3. Айзенштадт М. П. Британский парламент и общество в 30-40-х гг. XIX в. / М. П. Айзенштадт.– М., 1997.– 389 с.

Лідовець Р. А.

Становлення громадянського суспільства у Великобританії

У статті досліджуються основні етапи становлення громадянського суспільства Великобританії, його основних інститутів, причин і умов, які цьому сприяли

Ключові слова: громадянське суспільство Великобританії, громадянське суспільство, становлення громадянського суспільства

Лидовец Р. А.

Становление гражданского общества Великобритании

В статье исследуются основные этапы становления гражданского общества Великобритании, его основных институтов, причин и условий, которые этому способствовали

Ключевые слова: гражданское общество Великобритании, гражданское общество, становление гражданского общества

Lidovets R. A.

Civil Society of Great Britain

The main stages of formation of the civil society of Great Britain, its main institutions, the causes and conditions that contributed to this are analyzed in the article

Key words: civil society of Great Britain, civil society, formation of the civil society